



TÜRK DÜNYASI KADIN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ JOURNAL OF TURKIC WORLD WOMEN STUDIES

Dergi web sayfası: <https://turkicworldwomen.com/index.php/pub>
Journal homepage: <https://turkicworldwomen.com/index.php/pub>



Doi: 10.5281/zenodo.14027805

Araştırma Makalesi • Research Article

NERİMAN NERİMANOV'UN HAYATI ve KADINA BAKIŞI

Life Of Neriman Nerimanov And His View Of Women

Deniz GÜNEY¹

Özet

Azerbaycan'ın ilk cumhurbaşkanı olan Neriman Nerimanov, aynı zamanda toplumun daha ileri taşınması için mücadele vermiş, devrimci bir idealistti. Sadece yaşadığı Azerbaycan'a değil, Türk dünyasına, özellikle de Türkiye Cumhuriyeti'ne destekleri olmuş, sıkı bir Türk milliyetçisiydi. Türkiye'nin Azerbaycan ve Rusya ile *ilişkilerin arttırılmasında ve zorlu savaş döneminde Türkiye'ye destek vermekte öne çıkan bir isim olmuştur. Toplumun maddi ve manevi anlamda bir üst noktaya taşınması, onun temel yaşam amacını oluşturmuştur. Bunun için, eserlerinde toplumun durumuna ayna tutarak insanları bilinçlendirmiş ve sorunlara çözüm yolları aramıştır. Özellikle, kadının toplumda hak ettiği konuma getirilmesi ile toplumun gelişeceği inancı onda hâkim olmuştur. Nerimanov'un yaşadığı dönemde tüm Türkistan bölgesinde olduğu gibi Azerbaycan'da da kadının toplumsal alandan dışlanması söz konusu olmuştur. Nerimanov'a göre, bunun temel nedeni eğitimsiz toplum yapısı, dinin din adamları tarafından kendi çıkarlarına göre yorumlanması, kadına eşitlikçi bir çerçevede değil, cinsiyetine göre biçilen ve onu erkeğin gerisinde bırakacak roller verilmesiydi. Nerimanov kendi hayatında da sosyalizmin ilkelerini benimsenmiş bir devrimciydi. Onun kadına yönelik hedefleri daha çok sosyalizmin çerçevesinde şekillenmiş ve bu ilkeler doğrultusunda da hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Yazdığı eserlerinde kadınların yaşadığı sorunlara sıklıkla değinen Nerimanov, sorun ve sorunun çözümünü bu eserlerdeki ana karakterler üzerinden giderek topluma gösterme çabası içinde olmuştur. Yaşadığı dönemin sosyolojik yapısı kadının köleleştirildiği, tüm dünyanın evlilik ile şekillendiği, toplum tarafından geri plana atıldığı bir özellikteydi. Nerimanov'a göre çözümün bizzat kadının kendisi tarafından yapılacak mücadele içinde onun eğitim ve iş hayatına dahil edilmesi ile çözüleceği fikrini savunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Neriman Nerimanov, Azerbaycan, Kadın ve Özgürlüğü, Eşitlik, Eğitim.

Abstract

The first president of Azerbaijan, Nariman Narimanov, was also a revolutionary idealist who struggled for the improvement of society. He supported not only Azerbaijan, where he had lived, but also the Turkic world, especially the Republic of Turkey, and was a staunch Turkish nationalist. He was a prominent figure in increasing Turkey's relations with Azerbaijan and Russia, and in supporting Turkey during the difficult war period. The material and spiritual betterness of society to a higher level was his main purpose in life. For this, he increased people's awareness by holding a mirror to the characteristics of society in his works and sought solutions to these problems. In particular, he believed that society would develop by bringing women to the position they deserved in society. During the time Narimanov lived, women were excluded from the social sphere in Azerbaijan, as in the entire Turkestan region. According to Narimanov, the main reason for this was the uneducated social structure, the interpretation of religion by the clergy according to their own interests, and the roles assigned to women not within an egalitarian framework but according to their gender, leaving them behind men. Narimanov was a revolutionary who adopted the principles of socialism in his own life. His goals for women were shaped more within the framework of socialism and were tried to be implemented in line with these principles. Narimanov, who frequently touched upon the problems experienced by women in his works, made an effort to show the society the problem and its solution through the main characters in these works. The sociological structure of the period, he lived in was such that women were enslaved, their entire world was shaped by marriage, and they were pushed to the background by society. According to Narimanov, the solution would be solved by the struggle of women themselves and their by including in education and business life.

Keywords: Neriman Narimanov, Azerbaijan, Women and Freedom, Equality, Education.

¹ Dr., Avrupa Çalışmaları, e-posta: denizmirguney@hotmail.com, ORCID ID: 0009-0005-3158-0735.

Giriş

Türkiye’de çok tanınmayan, Azerbaycan’ın ilk Cumhurbaşkanı Neriman Nerimanov’un mücadele dolu hayatında toplumun gelişmesi için öncü rol oynadığı görülmektedir. Yazar, doktor, siyasetçi, öğretmen gibi farklı mesleki kimliklere sahip olan Nerimanov’un sadece kendi ülkesine değil, aynı zamanda Türkiye’ye de destekleri olmuş, iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde önemli adımlar atmıştır.

Kimi zaman Türk milliyetçisi, kimi zaman sıkı bir komünist olarak anılan ve her iki tarafın da bu yüzden şüphe içinde yaklaştığı Nerimanov için sıkı bir “Milliyetçi Türk Komünisti” denilebilir. Kadına yönelik, toplumda onun konumlandırılmış rolünün değişmesi için verdiği mücadeleler, kadına bakışı, her zaman dikkate değer olmuştur. Bu değerlerin oluşmasına öncelikle kendi insancıl fikirleri, bu fikirlerin oluşmasında etkisi olan annesi ve sosyalizmin² ilkeleri öncülük etmiştir.

Nerimanov’un yaşadığı dönemde toplum sosyal, kültürel ve ekonomik nedeler dolayısıyla geri kalmış durumdaydı. Bu durumun oluşmasındaki temel ve en büyük faktör Nerimanov’a göre eğitimsizlikti, özellikle de nitelikli bir toplumun inşasında en önemli faktör olan kadının eğitim ve iş hayatından dışlanmasıydı.

Azerbaycan’da toplum ile bütünleşememiş, ailede, iş hayatında, politik alanda söz hakkı olmayan kadının yaşadığı insanlıkla bağdaşmayan bu durum, Nerimanov tarafından gerek makalelerinde gerekse sanatsal yapıtlarında eleştiri konusu olmuştur. Yazdığı eserlerde, bir yandan kadının durumunu gözler önüne sermiş diğer yandan da kadına hangi alanda nasıl mücadele vermesi konusunda ışık tutmuştur.

1. Neriman Nerimanov’un Mücadele ile Geçen Hayatı

Nerimanov’u tanımlarken onun en çok hangi kimliğinin baskın olduğunu söylemek oldukça zordur. Nerimanov; bir siyasetçi, öğretmen, mücadele adamı, doktor, aktivist, gazeteci, tiyatro yazarı, edebiyatçı, ders kitabı yazarı, kütüphane müdürü gibi farklı alanlardaki faaliyetleri ile halkına hizmet etmiştir (Kurban, 2012, 38).

Aynı zamanda “Kafkasya’nın Lenin’i” olarak da anılan Nerimanov kendi ile ilgili birçok şüphenin de hedefi olmuştur. Çoğu zaman komünistlerce tamamen Türklerin çıkarına hareket eden Türk milliyetçisiydi, fakat aynı zamanda Türk milliyetçileri için de Sovyetler lehine faaliyet yürüten sıkı bir Bolşevik’ti (Akalin, 10 Nisan 2024).

Onun vatansever kimliği ve duruşu, 1920’de Azerbaycan Askeri Konseyi başkanlığı yaptığı dönemde Moskova’ya çektiği telgrafın içeriğinde görülmekteydi. Telgrafta yer alan “Moskova’nın eskiden olduğu gibi Ermeniperest siyaset yürütmesi, Azerbaycan hudutlarını savunmayan Sovyet hükümeti, Müslüman ahalinin nazarında hain olarak görülecektir.” sözleri ile önceliğinin öz vatani olduğunu göstermekteydi (Nerimanov, 2019, 5).

Nerimanov için yapılacak en iyi tanımlama, insanlık için en iyi olana erişilmesi amacıyla mücadele eden “Milliyetçi Türk Komünisti” diyebiliriz. Çünkü, Türklerin bağımsızlığı için yeri geldiğinde Moskova’nın karşısında da yer almıştır (Aça, 2012, 71).

14 Nisan 1870 Tiflis’te dünyaya gelen Nerimanov’un adı kendisine eşik ağalığı³ yapan dedesi Neriman’a atfen verilmiştir. Nerimanov, Tiflis’teki evinde dokuz çocuklu geniş bir ailenin zorlu hayat koşullarında yaşarken 1879 yılında başladığı ileri düzeyde Farsça ve Arapça öğrendiği medrese öğretiminin ardından 1885 yılında Güney Kafkasya Öğretmen Okulu’nu kazanması ile içinde edebiyatın olduğu bir hayata da adım atmıştı. 1890 yılında bu okulu tamamlamasının ardından Tiflis Borçalı’ya öğretmen olarak atanmıştır. Toplumun kültürel anlamda geri kalmışlığını önlemek adına halkı okumaya teşvik eden Nerimanov, bunun için bir yandan edebi eserler yazıp topluma ayna tutmayı sağlarken diğer

² Sosyalizm, kökeni Latince “sociare” olan, birleşme ve paylaşmayı ifade eden kelimedenden türemiştir. Üretim araçlarının ve malların paylaşımının devlet kontrolünde olduğu, özel mülkiyetin yerini kollektif ya da devlet mülkiyetinin aldığı ekonomik, politik ve sosyal sistem, ideoloji ya da eylemdir. Ana hedefi sınıfsız bir toplum yaratarak insanların “eşit” ve “özgür” olduğu bir sistem yaratmaktır. Bu yapı içinde en büyük değer olarak ise “emek” görülmektedir (Okutan, 29.09.2024).

³ Osmanlılar, Akkoyunlar, Safeviler ve Kaçarlar gibi bazı İslâm-Türk devletlerinde ve hükümdar sarayının kapılarında görevlendirilmiş kişilere verilmiş olan ünvanıdır (Türkiye Diyanet Vakfı, 29 Eylül 2024).

yandan sosyal sorunlara değindiği makaleleri ile toplumun zihinsel dünyasını değiştirmeyi hedeflemişti (Kurban, 2012, 8, 16).

Onun bu yöndeki çabalarının en somut örneğini 1891 yılında geri döndüğü Bakü’de yaptığı çalışmalarda görmek mümkündür. Nitekim, 1894 yılında Bakü’de kurduğu ilk milli kütüphane de bunu görmekteyiz. Fakat, dünyanın farklı yerlerinden gelen dergi, kitap ve gazetelerle dolan ve tiyatroya gösterilerinin de düzenlendiği bu kültür ortamı halkın aydınlanmasını tehdit olarak görenlerce 4 yıl sonra “şüpheli bir siyasi yapı” denilerek kapatılmıştı (Öztürk, 2023, 36).

Bakü’de idealist kimliği ile gerçekleştirdiği insanlığın yararına olacağını düşündüğü faaliyetlerini, 1902 yılında kazandığı Odessa’da kazandığı Novorissiya Üniversitesi Tıp Fakültesi’nde okurken de sürdürmüştür. Azerbaycan’ın varlıklı ve yerli isimlerden olan Hacı Zeynelabidin Tağızade tarafından verilen bursla üniversite öğrenimini tamamlayan Nerimanov (Nerimanov, 2019, 5), üniversite yıllarında öğrenci hareketlerine katılmış ve Rusya’da Monarşiye karşı Cumhuriyeti savunan fikirlerin öncüsü olmuştur (Kurban, 2012, 18).

Onun devrimci kimliğini en iyi yansıtan eserlerden biri de Şevket Süreyya Aydemir tarafından yazılan “Suyu Arayan Adam” isimli romanıdır. Yazar, Nerimanov’un Rusya’ya bakış açısını onun sözlerine yer vererek anlatır. Ona göre, Çar Rusyası yolsuzluk ve adaletsizlik ile halkın sömürüldüğü, Batı burjuvası ile Çar burjuvasının kendi menfaatleri doğrultusunda çıkar elde etmek amacıyla savaş çıkarılmasından kaçınmayan ve işçi ile köylünün savaş alanlarında yaşam hakkını gasp eden bir emperyalistti. Rus sömürsünü yok etmek amacıyla mazlum halkın ayaklanması, batı emperyalistlerince söndürülmeye çalışılsa da Lenin ve Troçki’nin müdahalesi ile amaçlarında başarı kazanamamışlardı (Aydemir, 2004, 204).

1917 yılında Rusya Komünist Partisi başkanlığı yapmaya başlayan Nerimanov Rusya’nın Bakü Komitesi başkanlığı ve 1918’de Bakü Komitesi Kentten Sorumlu Halk Komiseri görevlerini icra etmiştir. Aynı zamanda, ileride Nerimanov’un da üyesi olacağı partiye ismini verecek olan ve birçok kadın sorununa değinen yazıların yer aldığı “Himmet” gazetesinin baş editörü olarak da çalışmıştı (Nerimanov, 2019, 5).

22 Nisan 1918 yılında varlığı sadece bir ay süren ve Gürcü ve Ermeni ortaklığı ile oluşturulan “Federal Demokratik Kafkas Cumhuriyeti” ne dahil olan Azerbaycan’da, daha sonra yaklaşık iki yıl yaşayacak olan Türk dünyasının ilk cumhuriyeti “Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti” 1918 yılının mayıs ayında kuruldu. Bu dönem kardeş devletimiz tıpkı Türkiye gibi işgalciler ile kuşatılmıştı. Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu Bakü’yü İngiliz, Ermeni ve Bolşevik işgalcilerden geri alsada ordunun çekilmesi sonrasında yeniden Rusya’ya ait olduğunu düşündükleri Bakü düşmanlarca ele geçirildi. Petrol ve birleşmiş Türk gücü işgalcilerin en büyük motivasyonunu oluşturmaktaydı. 1920 yılına gelindiğinde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti sona ermiş, Bakü Nerimanov’un da destekleri ile Bolşeviklerce yönetilmeye başlanmıştı (Öztürk, 2023, 34).

1920’de Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin başkanı olan Nerimanov bu görevini 1922 yılına kadar sürdürmüştür. Sovyetleştirme politikalarının izlendiği bu dönemde Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi’nin yönetimdeki iktidar partisinden daha çok ağırlığı hissedilmekte ve gücü her geçen gün daha da artmaktaydı. Ülke yönetimindeki icraatlarının Bolşevizm ile uyuşmadığı iddiası sonucu, üyesi olduğu Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi ile ilişkisi kesilmiş, üstelik idam ile yargılanması dahi talep edilmişti (Kurban, 2012, 36).

Nerimanov’un 1925 yılında kalp krizi sonucu öldüğü resmi mercilerce açıklansa da bu ölümün politik bir suikast olduğu düşünülmüştü. Naaşı, Sovyet Devleti’nin kurucu kadrosunda bulunan diğer öncülerinin bulunduğu ve Kızıl Meydan’da yer alan Lenin Müzesi’nin yakınındaki Kremlin duvarlarının önüne defnedilmiştir (Nerimanov, 2019, 6).

Onun Azerbaycan’da Türk milliyetçi komünizminin öncü isimlerinden biri olarak “sosyal ve medeni hayatın Türkleştirilmesi ve yerleştirilmesi” siyaseti birçok kişi tarafından desteklenmiş ve bu fikri ölümünden sonra da sürdürülmüştür. Öyle ki “repressiya”⁴ döneminde (1937-1940) bu fikirlerinin

⁴ Repressiya kavramı, Stalin’in 1937-1938 yılları arasında uyguladığı siyasi baskı ve insanlara yönelik yapılan kıyımları ifade etmektedir. Her ne kadar belirli dönem ve siyasi alana karşılık gelen bir kavram olsa da bu baskı ortamının Stalin döneminden önce başladığı da kabul edilir.

yanında olanları “milliyetçi komünistler” ve “Nerimanovcular” diye etiketleyip suçlamışlardır (Aça, 2012, 72).

2. Nerimanov'un Döneminde Türkiye ile İlişkiler

Nerimanov'un Türkiye ile kurduğu güçlü ilişkiler ve bağ ne yazık ki çok bilinmemektedir. Lenin ile yakın ilişkilere sahip üstelik ona baba İlyiç diye hitap edecek kadar yakın Nerimanov, Sovyetler ile Ankara arasında ilişkilerin geliştirilmesinde etkili rol oynamış siyasi bir liderdir. Aktif politik hayatı ve toplumsal mücadelesinde Türk kimliğine verdiği önemin de etkisiyle Türkiye ile yakın ilişkiler kurmuş, Türkiye Cumhuriyeti ve Türklere karşı desteğini her koşulda göstermiştir. Örneğin Nargin Adası'nda esir tutulan Türk askerlerinin durumun tespitinde yer almış, başkanlığı döneminde Türkiye ile diplomatik ilişkilerin arttırılması yönünde adımlar atmış ve maddi anlamda da Türkiye'nin yanında yer almıştır.

Nargin Adası'nda yaşananlar o günlerde Azerbaycan ile bağımızın ne kadar güçlü olduğunu gösteren önemli olaylardan birini oluşturmuştur. Birinci Dünya Savaşı döneminde Ruslar tarafından ele geçirilen Osmanlı, Alman ve Avusturya-Macaristan ordusunun askerleri Hazar Deniz'i üzerinde bulunan Nargin olarak isimlendirilen adada esir olarak tutulmaktaydı. “Ölüm Adası” olarak da anılan bu yerde hastalık, sefalet ve açlık sonucu birçok esir hayatını kaybetmişti. Türk esirleri Azerbaycan halkının yardımları ile kaçırılmış, çoğu esir Abşeron Yarımadası'nda içinde aynı ismi taşıyan Türk kentinin bulunduğu Nargin'e en yakın uç olan Zığ Burnu'na yüzerek kaçmıştır. Bakü'nün 1918 yılında egemenliğini kazanması ile tüm tutsaklar özgürlüklerine kavuşmuşlardır (Əhmət, 2022, 16).

Adadaki Osmanlı esirlerinin yaşadığı sıkıntılar duyulunca en büyük destek Azerbaycan halkı tarafından verilmiş ve Türk tarihindeki en kıymetli dayanışma ve ortak mücadelelerden biri sergilenmiştir. Kurdukları yardım cemiyetleri aracılığı ile bu esirlerin durumları yakından takip edilmiş, maddi ve manevi olarak yanlarında yer alınmıştır. Bu esirler Rusya'dan izin alınarak kısa süreliğine kamptan Azerbaycan halkı tarafından alınıp kendi evlerinde misafir edildikten sonra tekrar kampa geri götürülmüşlerdir. Hem adanın şartlarının düzeltilmesi için hem de esirlerin adadan kaçabilmeleri için Azerbaycan halkı tarafından girişimlerde bulunulmuştur. Kaçırılan esirler Bakü-İran-Tebriz Hattından Anadolu'ya götürülmüştü. (Fakir, 2012, 16.20-17.30).

Nerimanov'un iktidarının ilk icraatları 23 Ekim 1921'de karşılıklı sefirliklerin açılması gibi Türkiye ve Azerbaycan arasında ilişkileri ve iş birliklerini arttıracak adımlardan oluşmaktaydı. Nerimanov'un ifadesi ile iki taraf arasındaki ilişkiler “kardeşlik silahı ile silahlandırılmış”tı. Bu görüşmeler sadece siyasi değildi. 1921 yılında Mustafa Kemal Nerimanov'a gönderdiği mektupta borç para talep etmişti. Bu talebe karşılık, Azerbaycan tarafından Türkiye'ye altın para yardımı yapılmış, ayrıca petrol, benzin ve kerosen gibi ham maddeler de gönderilmişti (Kurban, 2012, 45, 47).

Nerimanov, Türkiye'yi destekleyen bu tutumunu “Kardeş kardeşe borç vermez, kardeş her durumda kardeşinin elinden tutar. Biz kardeşiz, her zaman elinizden tutacağız. Her zaman ve her şartta birbirimizin elinden tutacağız. Tutmaya devam edeceğiz. Bugün yaptığımız bir kardeşin yaptığından başka bir şey değildir” diyerek özetlemişti (Rzalı, 22 Nisan 2024, 6).

Nerimanov gerek devlet başkanı olmadan önce gerekse devlet başkanlığı ve sonrası dönemde Azerbaycan'ın iç ve dış politikasında Türkiye'den yana tutumalar sergilemiştir. Öyle ki Malta'da sürgünde bulunan ve aralarında Ahmet Ağaoğlu, Ziya Gökalp, Mehmet Emin, şeyhülislam Hayri Efendi gibi isimler ile gazeteci, siyasetçi ve askerlerin serbest bırakılmasında aktif olarak faaliyet göstermiş ve başarılı da olmuştur (Kurban, 2012, 58-59).

Azerbaycan'da tiyatro hayatının gelişmesine de büyük katkılar sağlayan Nerimanov'un her alanda yetenek sahibi olma özelliğini tiyatrodan da görmekteyiz. Sadece piyes yazmakla kalmamış, aynı zamanda oyuncu, bazen de rejisör olarak da tiyatroya dahil olmuştur. Eserlerinde realist bir bakış açısı ile

Çeşitli sendirme politikalarının uygulanması siyaset dışında, toplumun düşünsel hayatı, dil gibi milli değerleri, kültürel ve sosyal alanında da görülmüştür. En çok olumsuz etkilenilen hatta diğer uygulamalardan daha büyük kayıp yaşadığımız alan ise Türklük ile ilgili değerlerimize yapılan saldırılardır. Rusların geleneksel politikalarından biri olarak kabul edilen stratejilerinden biri, baltalamak istedikleri değerlere karşılık gelen kavramları küçültmeleri ya da tamamen bunu dönüştürmeleridir. Bu dönemde izlerine rastladığımız bu stratejiler çerçevesinde, örneğin Orta Asya Türkistan yerine kullanılır olmuş ya da Azerbaycan Türkleri Azeri kelimesine dönüştürülmüştür (Buran, 29 Eylül 2024, 14-15).

toplumsal sorunları hem yansıtmış hem de bu sorunlara dair çözüm önerilerine eserlerinde yer vermiştir. (Akin, 21 Nisan 2024, 5599).

Nerimanov aynı zamanda dil konusunda da çalışmalar yapmış, Türkçe dil bilgisi kuralları, Türkçe'nin korunması ve dilde sadeleşmenin önemi ile ilgili eserler yazmıştır (Kurban, 2012, 62-64). Bunlara ilaveten, Azerbaycan halkı için, Rusçayı kolayca öğrenmelerini ve konuşma yeteneklerini arttırmalarını sağlayacak bir kitapçık ve kısa hikayeler de yazmıştır (Əhmədov, 25 Mayıs 2024).

3. Neriman Nerimanov'un Kadına Bakışı

Nerimanov'un kadına bakışı çoğunlukla kendisinde ve yaşadığı dönemin siyasi ve toplumsal alanında egemen olan sosyalist ideoloji çerçevesinde şekillenmiş; sosyalizme ait değerler eserleri ve siyasi mücadelesine yansımıştır. Nerimanov, sosyalist politikalar çerçevesinde kadının toplumsal, ekonomik ve siyasi hayata eşit ve özgür katılımının sağlanması, eğitim hayatının desteklenmesi, çocuk yaşta evlenmenin engellenmesi, çalışma hayatında yer alması ve mesleki anlamda ilerlemesinin teşvik edilmesini savunuyordu.

XX. yüzyılda kadının dünyadaki kimliği ile ilgili yaşanan karanlık dönem sürmekte ve Çarlık Rusya'sı ve Türkistan coğrafyasında da yerini bulmaktaydı. Kadının temel hak ve özgürlükleri kısıtlıydı ve toplumsal hayatta yer alabilmelerinin önünde birçok engel bulunmaktaydı. Ancak, tüm bu olumsuzluklara rağmen kadınların hayatlarında köklü değişikliklerin başlaması için kadınların da dahil olduğu değişim amacıyla mücadeleler başlamıştı. Nerimanov da toplumdaki geri kalmış zihin ve kurumsal yapıyı kırmak için aktif olarak bu mücadele içerisinde yer almıştı.

Azerbaycan'da bu dönemde en çok tartışılan konu kadın ve kız çocuklarının eğitim hayatından dışlanması sorunsalıydı. 1901 yılında Bakü'de tek sınıfla eğitim hayatına başlayan kız okulu, 1913 yılında iki sınıfa çıkarılmış, 1916 yılına gelindiğinde bu okul ilkokula dönüştürülmüştü. Bu okullar Bakü ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda Gence, Şuşa, Ağdam ve Şamahı'da da benzer kız okulları açılmış ve bu okullarda dersler kadın öğretmenlerce verilmiştir (Sadak, 2022, 157).

Bununla birlikte, kadma yönelik sorunların tartışıldığı kongreler ve kurultaylar toplumsal düşünce sisteminde dönüşümlere olumlu etki eden diğer faktörleri oluşturmuştur. İlk defa kadınlar neden erkek ile eşit statüde olmayışlarını sorgulamaya başlamıştır. Bu özgürlük için atılan adımlar o dönem için oldukça zor ve güçlü adımlardır. Öyle ki, kadınların bu kongrelere peçesiz katılmış olması dahi tartışma konusu olmuştu. Bu kongrelerde erkek ile eşit hakların hedeflendiği kararlar alındı. Nerimanov'un da Başkanlık Divanı üyesi olduğu 1920 yılında düzenlenen Birinci Doğu Halkları Kurultayı'nda kadının bu mücadelesinin nedeninin ileri sürüldüğü üzere peçeden kurtulmak olmadığı, aksine bunun en son planda olduğu, daha çok toplumda erkek ile eşit hakların kazanılması olduğu vurgulanmıştır. Anadolu'da cepheye sırtlarında silah taşıyan kadınların bu yürek gücü sayesinde siyasal ve toplumsal eşitliği kazandığının vurgulandığı kongrede, kadınların bu girişimleri devrimci bir adım olarak değerlendirilmiştir. Kongrede aynı zamanda kadınların talep ettikleri hakları da belirtilmiştir. Bunlar erkek ile eşit haklara sahip olunması, erkek ile benzer mesleki eğitimler alınması, evlilikte de eşit hakların verilmesi, çok eşliliğin ret edilmesi, yönetici kadrolarında kadınlara pozisyon açılması ve hakların korunması amacıyla kentlerde kurumsal örgütlenmenin sağlanmasıydı (Birinci Doğu Halkları Kurultayı, 1999, 174-176). Bu çalışmaların yanında Nerimanov "Hummat" örgütünün başkanlığıyla bu örgüt aracılığı ile de bir araç olarak propagandayı kullanmış, camilerde kendisinin öncüsü olduğu konferanslarda hukuki konularda kadınları bilgilendirmiştir (Gəncəli, 2019, 7).

Çarlık rejiminin sona ermesinin ardından Azerbaycan'da siyasi ve toplumsal anlamda bir çok değişiklik başlamıştı. Örneğin 10 Aralık 1918 Tarihinde hem Müslüman ülkelerde hem de bulunduğu coğrafya itibarıyla Azerbaycan bir ilke imza atmış ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyet Parlamentosu aldığı karar ile Azerbaycanlı kadınlara seçilme hakkı tanımıştır (Sönmez, 21 Temmuz 2024).

Nerimanov'un kadının doğuştan sahip olduğu yetenek, hak ve özgürlüklerinin sağlanıp korunması konusunda, olan ve olması gereken arasındaki eksikliklerin kapatılması yönündeki görüş ve icraatları sosyalizm ideolojisinin ile dolayısıyla da Sovyetler Birliği'nin eğitim, çalışma hayatı, toplumsal ve siyasi katılım yönünde gerçekleştirilen plan ve reformlarının ortak bir temelinde yer almaktaydı.

Bu etkiyi en iyi Nerimanov'un kendisi tarafından yazılan makale ve roman gibi eserlerinde

görmekteyiz. Nerimanov'un toplumun gelişmesi için verdiği mücadelede kadının toplumdaki konumunun güçlendirilmesi önceliği olmuştur. Onun kadın konusu ile ilgili görüşlerine 1925 yılında yayınlanan "Sosyalizm ve Kadın Özgürlüğü" isimli çalışmasında rastlamaktayız. Eserinde yaşadığı dönemde Azerbaycan'da var olan kadına ilişkin toplumsal, siyasi ve ekonomik sorunların neler olduğu, bunların sebepleri ve çözüm yolları üzerinde incelemede bulunmuş ve "kadın eşitsizliği, erken evlilik, aile içi şiddet, kadın haklarının ihlali, eğitim ve öğretim sorunları" vurgulanmıştır. Daha çok komünizme ait değerler üzerinden burjuva sınıfı ve burjuvanın kadın sömürüsüne olan etkisi ile ilgili düşüncelerini ortaya koymuştur (Hüseynova, 2022, 62).

Beş bölüm olarak yazdığı eserinin "Toplumsal eşitsizlik / Emek" başlığı altında kadının cinsiyeti nedeniyle yaşadığı problemleri tarihsel bir düzlemde ele alarak bunların başlangıç noktasını görmemizi sağlamıştır. Anaerik toplumsal yapıdan ataerik yapıya geçiş, ilkel toplumsal düzende değişiklik getirmiş, kadının yeri farklı alanlar içinde şekillenmeye başlamıştır. Ona göre "emek" yaşamdaki en öncelikli erdemlerden biriydi ve emeğin gerçekleşmesi de her iki cinsin eşit katıldığı "iş bölümü" ile mümkündü. Erkeklerin avcı-toplayıcı olduğu dönemde dahi kadın ve erkek eşit durumdaydı, hatta kadın üstün bir pozisyondaydı. Ancak bu yapının yıkılması, bedevilerin tarımı benimsemesi ve özel mülkiyete sahip olunması ve bunun genişlemesi, hatta bu mülkiyetin soy ile devam ettirilmesi gayesi ile kadın farklı bir mücadele sahasına sürüklendi. Fiziksel olarak kendinden üstün olana biat eden kadının bu pozisyonu sonraki süreçte toplumun temel kodlamalarına yerleşerek kadını erkekten düşük bir durumda algılamasına ve toplumsal norma dönüştü. Bu süreç, fedakârlık maskesi altında kadının onurunu ayaklar altına alınarak "ev kölesi ve üreme aracı" durumuna sokulduğu bir süreçti. Üretim sürecinden, üretici bir güç olmasına rağmen dışlanan kadın ile ilgili bu problem Nerimanov için toplumsal ve insanlığın gelişimi bakımından en büyük engeldi (Hüseynova, 2022, 63-64).

Nerimanov, kadının toplumun içinde geldiği bu zayıf pozisyonunu sadece makalelerinde değil, aynı zamanda Cehalet, Dil Belası, Nadir Şah, Pir gibi sanat yapıtlarında Yeter, Gülperi, Hatice, Nigâr, Gülcihan, Gülbadam olarak isimlendirdiği ana karakterler üzerinden de anlatmıştır. Azerbaycan kadınının yaşadığı toplumdaki, iş hayatından, bilim ve eğitimden dışlanması ve bunların getirdiği sıkıntıları eserlerinde yansıtmıştır. Kadına uygulanan hukuk dışı muamelenin şeriat hukuku ile meşrulaştırılması, kadının kimlik ve şahsiyetine sadece cinsiyetinden ötürü saldırılarak kadının adeta köleleştirilmesinin eğitim ile aşılabacağına değinmiştir (Əhmədov, 2006, 75).

Ekonomide, üretim süreçlerinde yaşanan gelişme kadının toplumdaki konumunu farklı bir noktaya taşımış, sanayileşme ile birlikte bu değişim daha da ivme kazanarak kadın iş piyasasına az da olsa dahil olmaya başlamıştı. Nerimanov eserinde "sanayileşme sürecinde kadının emeği" konusunu kadının yetenekleri çerçevesinde ele almıştır. Geçmiş dönemlerde savaştı kimlikleriyle dahi izlerine rastladığımız kadının günümüzde fiziksel özellikleri eskisi gibi güçlü değildir. Ancak teknolojik gelişmeler ile kas gücünün yerine bilgi, eğitim ve akıl gücünün geçmesi ve bu özelliklerin daha önemli hale gelmesi, kadınla erkeğin aynı ortamda çalışma oranını arttırmıştır. Nerimanov, kadının sadece sanayide değil, farklı alanlara da yönelmesi gerektiğini, özellikle Avrupa'da kadın mühendis, doktor, profesörlerin istihdamda yer edindiğini vurgulamıştır (Hüseynova, 2022, 64-66).

Nerimanov'un önemle üzerinde durduğu diğer bir konu da kadının "eğitim ve öğretim sorunu" ile ilgilidir ve eğitime verdiği önem romanlarına da yansımıştır. Bahadır ve Sona isimli romanı eğitilmiş, yaşadığı toplumu bir üst düzeye çıkarmaya çalışan Ermeni kızı Sona ve Müslüman Bahadır'ın birbirlerine karşı duydukları aşk üzerinden ilerler. Romanda kadınların neden eğitime önem vermesi gerektiği, ülkede kadının eğitim ve iş hayatından dışlanması ve bunun yol açtığı sorunlar işlenir. Birçok eserinde halkın cehaletten kurtarılmasının en önemli adım olduğuna değinen Nerimanov, bu romanında da ülkenin gelişmesi için, özellikle de kadının eğitim hayatına dahil olmasının gerekli olduğunun altını çizer (Nerimanov, 2019).

Bilimde erkeğe nazaran kadınların geri planda kalmasının nedeni kadının kusurlu doğası değil, erkek ile kız çocuğuna aynı eğitim ve öğretimi vermeyen toplumdur. Kadının cahil bırakıldığı bir toplumda gelişim olmayacağını ifade eden Nerimanov kız çocuğunun entelektüel ve kişilik yönünden güçlü kalmak yerine asıl vazifesinin dış görüntü olduğunu, bunun da onlar için evlilik nedeniyle önemli olduğundan bahseder. Müslüman kızları ilk öncelikleri evlilik olacak şekilde büyütülmüş, bu yüzden eğitim ve öğretim onların hayat gayelerinin son şıkkı olarak görülmüştür. Nerimanov için, evlilikte olması gereken konu ise,

kadınların, doğum sonrası istihdam alanlarına dahil edilebilmelerinin devlet tarafından güvence altına alınmasıdır (Hüseynova, 2022, 66, 67).

Nerimanov'un Bahadır ve Sona romanındaki Ermeni kızı Sona'nın tasvirini bu farkındalıkla yaptığını söyleyebiliriz. Romanda, Sona'nın dış görüntüsünden ziyade, onun sahip olduğu ilkeleri ve aydın duruşu ve fikri olarak gelişimini vurgulamış, güzellik yanında ahlakın ve davranışların da önemini altını çizerek kadınlarda esasta olması gereken özelliklere dikkat çekmiştir. Farklı yabancı dilleri genç yaşta öğrenen Sona, başarılı eğitim hayatından sonra birçok talibinin çıktığı kişi olsa da, onun amacı bir an önce evlenmek olmamış, bunun yerine milletin gelişimi için fikri anlamda bir etki yaratmanın yollarını aramıştır (Nerimanov, 2019, 16).

Nerimanov'un kadınların eğitimine verdiği önem sadece romanlarına değil, fikir yazılarına da yansımıştır. 1906 yılında önemli gazetelerden biri olan Tercüman'ın eki olarak yayınlanan ve aynı zamanda Azerbaycan Türkiye Cumhuriyeti'nde başbakanlık görevi yapmış Nesip Yusufbeyli'nin eşi ve İsmail Gaspıralı'nın da kızı Şefika Hanım öncülüğünde çıkartılan Alem-i Nisvan gazetesinde de kadın sorunlarına değinmiştir. Türk ve İslam dünyasında yayımlanan ilk dergi olarak bilinen bu dergi aracılığı ile kadınların yaşadıkları sıkıntılar, çocuk yetiştirmelerindeki sorunları görünür kılarak gündeme taşınması için ilk defa ortam yaratmıştır. Gazete, kadınların yaşadığı problemlere, uğradıkları haksızlıklara, eğitim hayatından dışlanmaları gibi konular ile Avrupa'daki kadınların mücadelesine ve kazanımlarına değinmiştir (Doğan, 22 Mayıs 2024, 103, 121).

Nerimanov'un yayınlanan yazılarında hekimlik bilgisini kullanarak kadınlara yol gösterme amacı taşıdığını da görmekteyiz. Özellikle hamile ya da yeni anne olmuş kadınlar için tavsiyelerde bulunmuştur. Kültürel anlamda geri kalmış toplumda, ciddi sayıda kadın ve çocukların, yeterli mesleki deneyimi olmayan doktorlar nedeniyle yaşadığı sıkıntıları, yeni anne olmuş kadınların çocuklarına nasıl bakacaklarını yazılarında anlatmıştır. Düzenlenen Papatya Festivali gibi etkinliklerde de tıbbi bilgiler aktardığı gibi, siyasi ve toplumsal konularda da kadınları aydınlatıcı ve cesaretlendirici konuşmalar yapmıştır (Sabir Gəncəli, 2019, 6-7). Benzer bir biçimde kadınların doğum sırasında yaşayabilecekleri olası sıkıntıları en aza indirecek tıbbi bilgiler verdiği gibi aynı zamanda erken yaşta evliliklerin de tıbbi sonuçlarını anlatan yazılar yazmıştır (Rüstəmov, 22 Nisan 2024). Aynı zamanda orucun hamile ve emziren kadınlar açısından sakıncaları üzerinde durarak kadına kendi mesleki uzmanlığı çerçevesinde de yol göstermiştir (Əhmədov, 2006, 180).

Nerimanov eserleri aracılığı ile kadınları aynı zamanda kendilerine güvenleri olmaları konusunda da cesaretlendirerek yönlendirmektedir. "Pir" ismini taşıyan önemli eserinin ana karakterlerden biri olan Gülbadam üzerinden cesaret ve kararlılık ile atılan adımlarda bir kadında gerçekleşebilecek değişimler anlatılmıştır. Romanda, zamanla düşünsel ve ilkesel anlamda edindiği kazanımlar aracılığı ile eserin başlarındaki pasif bir kadın kimliğinden sıyrılarak, sorgulayıp eleştiren yeni bir kadın doğmuştur. Gülbadam, kendilerini kadının sahibi olarak gören erkeğe, bu köle-efendi ilişkisini de dinin kuralıymış gibi gösterme çabası içinde olan din adamlarına biat etme tuzağına düşmeyen güçlü bir kadına dönüşmüştür. Çocuğunu pirin yanına verip vermeme konusunda yaşadığı tereddütlerini yenerek kararlılıkla çocuklarını tarikata vermekten vazgeçen cesur bir kadın haline gelmiştir (Morkoç, 2017, 1631-1632).

Nerimanov'un "Sosyalizm ve Kadın Özgürlüğü" isimli eserinde dile getirdiği diğer bir konu ise "Cinsiyet Eşitsizliği" idi. İdeal kadın anlayışı toplumda daha çok erkeğin ve evinin beklentileri çerçevesinde şekillenmektedir. Kadın, aslında buna toplumsal zorbalık diyebileceğimiz zihinsel değerlerin baskısına boyun eğer. Kadınlar, içinde sevgi gibi kutsallıkların olmadığı, daha çok çıkarın egemen olduğu evlilikler yapar ya da yapmaya bizzat aile ve toplumun yeşermemiş ahlaki değerleri tarafından zorlanır. Özellikle din kullanılarak sahtekâr din adamlarının da teşviki ile erkeğin kadın üzerindeki haksız üstünlüğü kabul edilir hale getirilir. Eserin can alıcı noktalarından biri günümüz sözde aydınlarının dahi eser veya söylemlerinde rastlayamadığımız fuhuş konusudur. Ona göre insanın en yüce vasıflarından biri olan aşk yeteneği hiç haline getirilmektedir. Bu mesleğin yayılma nedeni ekonomik zorluklardan kaynaklanan temel insan ihtiyaçlarının giderilememesidir. Kadınların eğitimden yoksun bırakılması ile bu yola yönelmeleri beslenmektedir. Devletin kendi içinde yaşadığı tezatlık bir yandan genelevlere karşı çıkıp bir yandan da fuhuşun sürmesine izin vermekle kendini göstermektedir. Üstelik erkek, bu yaşam yönelmesi sonucunda kapıldığı hastalıkları ailesine taşınmaktadır (Hüseynova, 2022).

Bu eşitsizlik sonucu oluşmuş değerler, Sovyet düşünce sistemi içinde “geleneksel yaşam kalıntıları” olarak ifade edilmekteydi. İçinde sevginin olmadığı evlilik, çocuk gelinler, ailelerin kız çocuklarını para karşılığı ya da başlık parası ile adeta köle gibi satması, çarşaf, çok eşlilik, fiziksel ve psikolojik şiddet gibi geleneksel yaşam kalıntılarının bertaraf edilmesi ve kadının hak ettiği yere ulaşması, devrimin gerekliliğinin yerine getirilmesi açısından önem arz etmekteydi. Kadının üretim sürecine, sosyal ve politik hayata katılımı ile bu kalıntılar kısmen de olsa ortadan kalkmış, kadın hakları ihlallerinde de azalma görülmeye başlamıştır (Özdemir, 2021, 119).

Nerimanov, son olarak bu eserinde kadının kamusal ve sosyal hayatta sahip olması gereken haklardan mahrum bırakılmasını ele almıştır. Kadının özgürlüğü ve eğitimine dikkat çeken Nerimanov kadının erken yaşta evlilik gibi problemlerden ötürü eğitim hayatından mahrum bırakıldıklarını dile getirmiştir. Haklarını öğrenememiş ve birçok haktan mahrum bırakılmış bu kadınlar günümüzde dahi süren aile içi şiddet sonucu hayatlarını kaybetmiştir (Hüseynova, 2022, 69).

Nerimanov’un kadına bakışı daha çok komünizm ve onun savunduğu eşitlik, insan hakları ve özgürlük gibi değerler çerçevesinde şekillenmiş olsa da onda insanın dolayısıyla da kadının daha iyiye ulaşması ile ilgili mücadele ruhunu kazandıran annesi olmuştur. Nerimanov, oğlu Necfe yazdığı mektuplarda, erdemli bir insan olmanın ince detaylarını gösterdiği gibi meslek seçiminde kendisi dışında başka insanların yardımına koşan annesi ile çocukluk döneminde izlenimlerinin etkili olduğunu ifade eder (Kurban, 2012, 89). Onun dünyasında kadının önemi annesinin insani anlamdaki çabalarının onda yarattığı hayranlık ve erdemli insan kimliğinde yatmaktadır

Sonuç

Her ne kadar Türkiye’de çok tanınmasa da, Nerimanov Türk dünyasında önemli bir siyasetçi, sıkı bir Türkiye destekçisi ve Türk milliyetçisi olarak yerini almıştır. Doktor, öğretmen, devrimci, yazar, siyasetçi olarak ürettikleri ile daha çok hazerfan bir yetenek olan Nerimanov’un baskın kimliği olarak “Milliyetçi Türk Komünisti” diyebiliriz. Yaşadığı dönemde meydana gelen siyasi olaylar, özellikle Ermenilerin komünizm ideolojisi yanlısı görünüp bu ideolojinin tam tersi yönde davranarak Türk düşmanlığı yapmaları, onun Türk milliyetçiliğine daha sıkı bağlarla bağlanması sonucunu doğurmuştu. Türkiye ile her zaman ekonomik ve siyasi olarak sıkı ilişkilerin kurulmasını sağlamış, zor savaş döneminde Türkiye’ye maddi ve manevi anlamda destek vermiş bir siyasetçidir.

Toplumun gelişimi için devrimci bir ruh ile sürekli bir mücadele içinde olmuştur. Daha ileri seviyede bir insanlık için düşünsel zeminde sadece makalelerinde veya akademik yazılarında bu konuya değinmemiş, aynı zamanda sanat eserlerinde özellikle de romanlarında zihinsel değişim yaratma çabası içinde olduğunu görmekteyiz. Yazar kimliği ile toplumun geri kalmışlığının hangi alanlarda olduğuna değinmiş, bu zayıflıkların nasıl aşılabacağına, özellikle kadının toplumdaki yerinin kuvvetlenmesine, kadın özgürlüğünün ve eğitiminin önemine değinmiş, toplumun kadına bakış açısının genişlemesine yardımcı olmuştur.

Bu mücadeledeki en büyük hedeflerden birini, kadının eğitim hayatından dışlanması önlenmesi oluşturmaktaydı. Yaşadığı dönem itibari ile kadınların hakları konusunda Azerbaycan kendi orta çağını yaşamaktaydı. Kadın ile ilgili tüm konularda, dinin yanlış yorumlanmasının da etkisi ile, kadının toplumsal hayata katılımının oldukça geride olduğu görülmekteydi. Eğitime gerekli önem verilmemesi ile ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda geri kalmış toplum yapısında herhangi bir olumlu değişim oluşamamaktaydı.

Yaşadığı dönemde Azerbaycan’ın kadına yüklenen değer açısından Kafkasya coğrafyası ile benzer toplumsal özellikler göstermekteydi. Kadının iş, eğitim, siyaset hayatında varoluşu sınırlandırılmış, hatta çoğu kadın bu alanlardan tamamen dışlanmıştı. Nerimanov kadını olması gerektiği gibi tüm alanlara dahil edebilmenin çözüm yollarını aramış, fikri alanda etki yaratmak için yazılarında bu eksikliklere sürekli vurgu yapmıştır.

Nerimanov’un kadına yönelik bakış açısının şekillendiren üç temel faktörden söz edebiliriz. Bunlardan ilki, onun insani kimliği ile ilgilidir. Nerimanov’un hayatında en çok dikkat çeken konulardan biri kendi dışındaki insanları düşünebilen, onların dolayısıyla da tüm toplumun gelişimi ve refahı için mücadele veren, toplumun genelinden ayrılan onun bu üstün ve idealist yanındır. Diğer bir faktör olarak,

Nerimanov'un oğluna yazdığı mektuplardan annesinin bir kadın olarak önünde duran ve takdirini kazandığı önemli bir sembol olduğunu anlamaktayız. Annesinin diğer insanlara karşı yardımseverliği, onlara verdiği destek, kadının onun idealist dünyasında olması gereken konumunu belirlemiştir.

Son olarak Nerimanov'un kendisinin bağlı olduğu sosyalizm ideolojisinin de onun kadın ile ilgili görüşlerinde etkisi büyük olmuştur. Azerbaycan'daki kadınlar ile ilgili verdiği mücadelesi daha çok bu doğrultuda olmuştur. Toplumda kadın hakları ve özgürlüklerinin korunması, kadının toplumda olması gereken konumuna yerleştirilip bu pozisyonun güçlendirilmesi için yapılması gerekenler, bu ideoloji çerçevesinde temellendirilmişti. Nerimanov'un yaşadığı dönemde Azerbaycan'da tüm Türk coğrafyasında olduğu üzere kadının erkek karşısında eşit duruma getirilmesi için birçok alanda mücadele edilmesi gerekmektedir. Toplumsal değerlerin dönüştürülmesi, fikri anlamda kadını dolayısıyla ülkeyi geri planda bırakan sosyal yapının yıkılıp yerine insan odaklı yaklaşımlar yaratılmalıydı. Üretim sürecinde eşit sorumluluklar için eşit hakların olduğu ve cinsiyet eşitliği temelinde, kadını sosyal hayatta tamamen evlilik ve evlilikle gelen zorunlu rollerden ibaret, entelektüel güçten uzak olarak gören dar görüşlerin tuzağından çıkarılması Nerimanov'un en çok dikkat çektiği konular olmuştur. Kadınların toplum içinde özgür bir duruma gelmelerini onların da kendilerinin devrimci bir ruh ile yapacağı mücadele ile mümkün olduğunu vurgulamıştır.

Kaynaklar

- Əhmət, Dilqəm. "Nargin Adasından Qaçırılan Türk Əsirlər Zığ Burnuna Qədər Üzərək...". *Türküstan* (8-14 Şubat 2022).
- Əhmədov, Hüseyin. "Nəriman Nərimanov, Azərbaycan Xalqının Unudulmaz Oğlu". *Xalq Qazeti*. Erişim 25 Mayıs 2024. <https://old.xalqqazeti.com/az/news/education/570>
- Əhmədov, Hüseyin. *Seçilmiş Pedaqoji Əsərləri, (Nəriman Nərimanov. Həyatı, Fəaliyyəti Pedaqoji və Tibbi Fikirləri)*. VI. Cilt, Bakı, 2006.
- Akın, Ümit. "Azerbaycan Tiyatrosu Üzerine Bir İnceleme: Geçmişten Sovyet Dönemine Kadar". *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* Yıl: 11 17/38 (Haziran 2021) 5586-5630. Dergi Park. Erişim 21 Nisan 2024. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1136671>
- Akalın, Cüneyt. "Kafkasya'da Bir Bolşevik: Neriman Nerimanov". *Halk Sahnesi Oyuncuları*. Erişim 10 Nisan 2024. <http://www.halksahnesi.org/2020/12/22/kafkasyada-bir-bolsevik-neriman-nerimanov-cuneyt-akalin/>
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 15. Basım, Kasım 2004.
- Birinci Doğu Halkları Kurultayı, Bakü 1920 (Belgeler)*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 3. Basım, 1999.
- Buran, Ahmet. "Sovyetler Birliği ve Repressiya". *Türk Dünyasında Repressiya*. ed. İbrahim Dilek. 11-45. Ankara: YTB Yayınları: 33, Diaspora ve Göç Tarihi Serisi: 11. 1. Baskı, Haziran 2023. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yurtdışı Türkler Ve Akraba Topluluklar Başkanlığı. Erişim 29.09.2024. <https://dkp.blob.core.windows.net/dkp-dergi-flippage/2023Turk%20Dunyasinda%20Repressiya.pdf>
- Doğan, Hilal. "Şefika Gaspıralı'nın Alem-i Nisvan Dergisi Üzerine Bir İnceleme ve Sistemantik İndeks". *Küllüye* 1/1 (2020), 103-125. Erişim 22 Mayıs 2024. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1025763>
- Fakir, Cem. *Esaret Günlüğü Belgeseli - 9. Bölüm / Nargin Adası (Official Video)*. 2012, 16.20-17.30.
- Gəncəli (Məmmədov), Sabir. "Nəriman Nərimanov Və Milli Azadlıq Uğrunda Mübarizədə Azərbaycan Qadınları". *Respublika*. Sayı: 200 (13 Eylül 2019), 6-8.
- Hüseynova, Ləman. "Nəriman Nərimanovun 'Sosializm Və Qadın Azadlığı' Əsəri Qadın Siyasətini Əks Etdirən Mənbə Kimi". *Tarix, İnsan və Cəmiyyət* 2/35 (2022), 61-70.
- Kurban, Vefa. *Neriman Nerimanov ve Türkiye Politikası*. ed. Hasan Mert, Bakü: Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı İnşa Olunan Tesislerin Birleşik Müdürlüğü, "Azerperba" Bilimsel

- Araştırma Proje Enstitüsü, 2012.
- Morkoç, Ayvaz. “20. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan Edebiyatına Yansıyan Kadın Hukuksuzluğu”. *Journal of Social and Humanities Sciences Research* 4/14 (2017), 1628-1637.
- Nerimanov, Neriman. *Bahadır ve Sona*. Çev. Yurtseven Şen. İstanbul: Zengin Yayıncılık, 2019.
- Okutan, M. Çağatay. “Sosyalizm”. TUBİTAK. Erişim 29. Mayıs 2024. <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/sosyalizm#:~:text=%C3%96zel%20m%C3%BClkiyetin%20ve%20s%C4%B1n%C4%B1flar%C4%B1n%20olmad%C4%B1%C4%9F%C4%B1,ya%20da%20payla%C5%9Fmak%20anlam%C4%B1na%20gelmektedir>
- Özdemir, Burcu. *Sovyetler Birliği'nde Komünist Kadın Hareketleri (1919-1930)*. İstanbul: Yordam Kitap: 397, 1. Basım, Temmuz 2021.
- Öztürk, Yaşar. “Azerbaycan Türkiye Kardeşliği Mustafa Kemal, Nerimanov ve Abilov”. *Anıtkabir Dergisi* Yıl:23 Sayı: 90 Temmuz 2023, 34-42.
- Rüstəmov, Afaq. “Nəriman Nərimanovun Publisistikasında Milli Məsələ”. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu*. Erişim 22 Nisan 2024. <https://philosophy.edu.az/index.php?newsid=933>
- Rzalı, Rəsmiyyə. “Nəriman Nərimanov - Alovlu Vətənpərvər, Böyük Türk Təəssübkeşi”. *525-ci Qəzet*. Erişim 22 Nisan 2024. <https://www.anl.az/down/meqale/525/2015/aprel/431738.htm>
- Sadak, Ramin. *Kısa Azerbaycan Tarihi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 1. Baskı, Mayıs 2022.
- Sönmez, Cevdetcan. “Kadınların Seçme ve Seçilme Hakları İçin Verdikleri Mücadeleler”. *Dergice*. Erişim 21 Temmuz 2024. <https://dergice.com/kadinlarin-secme-ve-secilme-haklari-icin-verdikleri-mucadeleler/#close>
- Türkiye Diyanet Vakfı. *İslam Ansiklopedisi*. 11. Cilt, 462. Erişim 29.09.2024. <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/11/C11004293.pdf>